



ЕКОНОМІКА ГАЛУЗЕЙ ГОСПОДАРСТВА

О.О. Ромашкін*

РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Протягом останніх тридцяти років недосконалість економічних відносин, цінової та кредитної політики, відміна державного замовлення на сільськогосподарську продукцію, неконтрольоване зростання цін на енергоносії призвело до різкого підвищення собівартості продукції аграрного сектора і збитковості галузі. Поряд з цим, відсутність обігових коштів у переважній більшості господарств на певному етапі зумовило натуральний обмін на придбання матеріально-технічних засобів, розрахунки за енергоносії, погашення заборгованості з оплати праці. Ці проблеми актуалізують пошук практичних шляхів щодо подолання негативних тенденцій, які спостерігаються протягом тривалого періоду. Важливим кроком для забезпечення нормального функціонування галузі, на наш погляд, може стати прогнозоване реформування аграрного сектора.

Проблеми ринкової адаптації виробництва продовольства в Україні досить ґрунтовно викладені у працях багатьох відомих економістів, серед яких визначальне місце належить П.П. Борщевському, П.І. Гайдучькому, М.І. Долішньому, С.І. Дорогунцову, Й.С. Завадському, І.І. Лукінову, М.Й. Маліку, В.Я. Месель-Веселяку, О.М. Онищенку, Б.Я. Панасюку, П.Т. Саблуку, В.П. Ситнику, О.М. Шпичаку, В.В. Юрчишину. Водночас розробок, присвячених питанням аналізу і оцінки реформаційних змін у сільському господарстві на рівні областей, функціонування їх окремих елементів, факторів та умов розвитку, управлінських і організаційно-економічних аспектів діяльності поки що немає. З огляду на це, особливу зацікавленість викликає стан справ у таких аграрних областях, як Чернігівська.

Метою цього дослідження є аналіз реформаційних процесів, які останнім часом відбувалися у сільському господарстві, та їх наслідків, а також вибір найбільш реальних шляхів розвитку галузі.

Зміни в аграрному секторі економіки, пошук ефективних форм господарювання, реального власника землі і майна стали визначальними у формуванні нових виробничих відносин на селі, які було закріплено Указом Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" від 3 грудня 1999 р. Ним було передбачено, що в процесі реформування протягом грудня 1999 року — квітня 2000 року колективних сільськогосподарських підприємств всім працюючим в них забезпечується право вільного виходу з підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та наступним створенням



приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання із збереженням цілісності господарського використання новими аграрними формуваннями землі і майна колишніх КСП та широким використанням орендних відносин¹. Метою Указу було активізувати вже започаткований кілька років перед цим процес реорганізації КСП в інші, більш пристосовані до ринкових відносин, підприємницькі структури, передусім колективного господарювання — сільськогосподарські виробничі кооперативи та товариства. Розвиток приватно-орендних відносин також спрямований на забезпечення цілісності майнових і земельних комплексів.

На виконання Указу в регіоні розроблена та діє програма поглиблення ринкових перетворень і стабілізації роботи АПК Чернігівської області на 2000-2005 роки. В ній визначені пріоритетні завдання: зупинення спаду виробництва, створення умов для рівноправного функціонування різних форм власності і організаційно правових структур, завантаження існуючих потужностей харчової і переробної промисловості та забезпечення випуску конкурентоспроможних продовольчих товарів за рахунок нарощування агропромислового виробництва. Основними виробниками сільськогосподарської продукції визначені: селянські (фермерські) господарства, приватні підприємства, сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства².

Треба визнати, що 2000 рік став переломним на етапі здійснення аграрної реформи, започаткувавши позитивні зрушення в обсягах виробництва та інших економічних показниках по сільськогосподарських формуваннях. Проте процес створення аграрних підприємств, що різняться як за формами власності, так і господарювання, перебуває у постійному русі і пошуку найбільш оптимальних їх розмірів та організаційної структури. Поряд із значною кількістю приватних аграрних одиниць, а саме селянських (фермерських) господарств та господарств населення, відбувається становлення сільськогосподарських підприємств ринкового спрямування, таких як сільськогосподарські кооперативи і товариства, що за своїми розмірами певною мірою наближаються до колишніх колективних господарств³. На наш погляд, господарюючі аграрні структури можна поділити на три основні групи: великі — сільськогосподарські недержавні та державні підприємства, середні — фермерські господарства та малі — особисті господарства населення.

Станом на 1 січня 2004 р. в області працювало 512 агропідприємств, з них: 314 господарських товариств (61,3 %); 113 приватних підприємств (22,1 %); 67 кооперативів (13,1 %); 9 державних підприємств (1,7 %); 4 інших формувань (0,8 %). Крім того, діяли 459 фермерських господарств⁴.

Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції у господарствах всіх категорій в 2003 р. становили 2425,7 млн. грн., в тому числі в сільськогосподарських підприємствах 800,5 млн. грн. (33 %), господарствах населення — 1625,2 млн. грн. (67 %) (Табл. 1). При поступовому нарощуванні виробництва в господарствах населення та його спаді по сільськогосподарських підприємствах питома вага валової продукції населення в загальних її обсягах у 2003 році досягла 67 % проти 32,3 % у 1990 році. У порівнянні з попереднім роком валова продукція зросла на 1,7 %, що відбулось завдяки збільшенню виробництва в приватному секторі на 7,9 %. В сільськогосподарських підприємствах зафіксоване зменшення на 9 %.

¹ Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України // Урядовий кур'єр. — 1999. — 8 грудня.

² Програма поглиблення ринкових перетворень і стабілізації роботи АПК Чернігівської області на 2000-2005 роки // Деснянська правда. — 2000. — 25 квітня.

³ Малік М.Й., Федієнко П.М. Аграрна реформа і розвиток підприємництва. — К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2003. — С. 50.

⁴ Сільське господарство Чернігівської області за 1990-2003 рр. // Держкомстат України, Головне управління статистики в Чернігівській області // Статистичний збірник, 2004. — С. 29.



Таблиця 1

**Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції по категоріях господарств
(у порівнянних цінах 2000 р., млн. грн.)**

Вид продукції, категорія господарств	Рік	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2003	
								у % до 1990	у % до 2002
Валова продукція сільського господарства, в тому числі		4704,2	3131,8	2292,5	2361,7	2385,5	2425,7	51,6	101,7
сільськогосподарські підприємства*		3186,8	1621,5	785,1	851,4	879,8	800,5	25,1	91
питома вага, %		67,7	51,8	34,2	36,1	36,9	33,0	-34,7	-3,9
господарства населення		1517,4	1510,3	1507,4	1510,3	1505,7	1625,2	107,1	107,9
питома вага, %		32,3	48,2	65,8	63,9	63,1	67,0	34,7	3,9
Продукція рослинництва		2351,3	1732,9	1416,7	1410,2	1415,0	1539,0	65,5	108,8
питома вага, %		49,98	55,3	61,8	59,7	59,3	63,4	13,5	4,2
сільськогосподарські підприємства		1645,8	873,4	514,7	568,1	596,7	565,1	34,3	94,7
питома вага, %		70	50,4	36,3	40,3	42,2	36,7	-33,3	-5,5
господарства населення		705,5	859,5	902,0	842,1	818,3	973,9	138,0	119
питома вага, %		30	49,6	63,7	59,7	57,8	63,3	33,3	5,5
Продукція тваринництва		2352,9	1398,9	875,8	951,5	970,5	886,7	37,7	91,4
питома вага, %		50,02	44,7	38,2	40,3	40,7	36,6	-13,5	-4,1
сільськогосподарські підприємства		1541,0	748,1	270,4	283,3	283,1	235,4	15,3	83,2
питома вага, %		65,5	53,5	30,9	29,8	29,2	26,5	-38,9	-2,7
господарства населення		811,9	650,8	605,4	668,2	687,4	651,3	80,2	94,7
питома вага, %		34,5	46,5	69,1	70,2	70,8	73,5	38,9	2,7

Внесок фермерських господарств у сільськогосподарське виробництво поступово зростає, але все ще залишається незначним. Їх питома вага у виробництві сільгосппідприємств в 2003 р. становила 3,7 %. Всього фермерськими господарствами отримано 29737 тис. грн. валової продукції сільського господарства (1,2 % загального обсягу валової продукції), що на 14,7 % більше рівня попереднього року.

Значні темпи спаду обсягів валової продукції в сільському господарстві регіону за останнє десятиріччя пов'язані із зниженням капітальних вкладень в аграрну сферу, диспаратом цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, скороченням надходжень у господарства матеріальних ресурсів, значним ступенем зносу матеріально-технічної бази і, внаслідок цього, — зниженням рівня механізації робіт, а також відсутністю мотиваційних (перш за все матеріальних) стимулів для сільськогосподарських товаровиробників. Крім того, обсяги виробництва залежать від попиту, обумовленого платоспроможністю населення, рівень якої залишається досить низьким.

В структурі валової продукції сільського господарства відбулися зміни в бік зростання частки рослинницької продукції з 49,98 % у 1990 р. до 63,4 % у 2003 р. і, відповідно, зменшилась частка тваринництва — з 50,02 % до 36,6 %. Обсяги виробництва рослинницької продукції у господарствах всіх категорій в 2003 р. склали 1539,0 млн. грн. Частка приватного сектору в загальних обсягах продукції рослинництва виросла з 30 % у 1990 р. до 63,3 % у 2003 р., а частка підприємств знизилась з 70 % до 36,7 %. Виробництво продукції по категоріях господарств наведено в табл. 2.

* Включаючи фермерські господарства.



У 2003 році під зерновими культурами було зайнято 500,3 тис. га проти 592,3 тис. га у 2002 році. У господарствах всіх категорій одержано 1057,3 тис. т зерна (у вазі після доробки), що на 180,4 тис. т менше рівня 2002 року.

Обсяги виробництва за категоріями господарств наступні: державні підприємства отримали 32,5 тис. т (урожайність 21,3 ц/га), недержавні — 818,18 тис. т (урожайність 22,3 ц/га), селянські (фермерські) господарства — 34,06 тис. т (урожайність 17,4 ц/га), господарства населення — 172,56 тис. т (урожайність 23,6 ц/га).

Під технічними культурами у 2003 році було зайнято 68,2 тис. га., з них 23,1 тис. га (33,9%) належить посівам цукрових буряків, 13,6 тис. га (19,9%) — льону-довгунцю. Основними виробниками технічних культур є сільськогосподарські підприємства, на долю яких припадає 100% виробництва льоно-волокна, 94,7% — насіння соняшнику, 80% — цукрових буряків.

Таблиця 2

**Виробництво основної сільськогосподарської продукції
по категоріях господарств (тис. т)**

Культиури	Роки	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2003 у % до	
								1990	2002
Всі категорії господарств									
Зерно		1737,2	1248,6	832,3	1083,2	1237,7	1057,3	60,9	85,4
Цукрові буряки		1045,5	746,8	341,3	357,4	449,7	476,4	45,6	105,9
Льон-довгунець		28,7	15,2	3,7	4,5	4,0	5,6	19,5	140
Картопля		1597,6	1244,2	1471,1	1308,4	1149,7	1521,6	95,2	132,3
Овочі		175,7	206,4	174,9	161,3	167,1	173,5	98,7	103,8
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)		189,3	108,5	64,4	59,6	60,8	64,1	33,9	105,4
Молоко		1254,9	869,4	601,1	635,3	649,5	621,4	49,5	95,7
Яйця, млн. шт.		482,9	312,7	339,3	353,0	376,4	364,2	75,4	96,8
Сільськогосподарські підприємства*									
Зерно		1691,2	1144,8	725,3	925,1	1033,9	884,7	52,3	85,6
Цукрові буряки		1045,5	738,8	317,5	302,6	363,3	381,1	36,5	104,9
Льон-довгунець		28,7	15,2	3,7	4,5	4,0	5,6	19,5	140,0
Картопля		769,9	1244,2	62,4	62,7	39,3	47,7	6,2	121,4
Овочі		107,1	23,5	21,3	10,6	12,1	15,3	14,3	126,4
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)		140,1	67,7	23,8	17,7	18,9	20,3	14,5	107,4
Молоко		901,6	505,6	198,5	200,5	194,6	161,5	17,9	83
Яйця, млн. шт.		145,5	45,7	47,1	50,1	63,7	50,9	35	79,9
Господарства населення									
Зерно		46,0	103,8	107,0	158,1	203,8	172,6	375,2	84,7
Цукрові буряки		—	8,0	23,8	54,8	86,4	95,3	—	110,3
Льон-довгунець		—	—	—	—	—	—	—	—
Картопля		827,7	1088,7	1408,7	1245,7	1110,4	1473,9	178,1	132,7
Овочі		68,6	182,9	153,6	150,7	155,0	158,2	230,6	102,1
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)		49,2	40,8	40,6	41,9	41,9	43,8	89	104,5
Молоко		353,3	363,8	402,6	434,8	454,9	459,9	130,2	101,1
Яйця, млн. шт.		337,4	267,0	292,2	302,9	312,7	313,3	92,9	100,2

* Включаючи фермерські господарства.



Під картоплею та овочевими культурами було зайнято відповідно 103,1 та 13,4 тис. га. У порівнянні з 2002 роком картоплі посаджено більше на 0,5 тис. га, овочів — менше на 0,3 тис. га. Основними товаровиробниками цих видів рослинницької продукції виступали господарства населення, в яких зосереджено 96,96 % посівних площ картоплі та 89,6 % овочів. В усіх категоріях господарств картоплі вироблено 1521,6 тис. т. (на 32,3 % більше, ніж у 2002 році), з них у державних підприємствах 5,6 тис. т (урожайність 153,8 ц/га), недержавними підприємствами 36,3 тис. т (урожайність 154,8 ц/га), селянськими (фермерськими) господарствами 5,9 тис. т (урожайність 154 ц/га), господарствами населення 1473,89 тис. т (урожайність 147,5 ц/га). Валовий збір овочів склав 173,5 тис. т. (на 3,8 % більше, ніж у 2002 році). У тому числі: державними підприємствами вироблено 1,5 тис. т (урожайність 129,2 ц/га), недержавними — 8,4 тис. т (урожайність 169,2 ц/га), селянськими (фермерськими) господарствами — 5,35 тис. т (урожайність 114,3 ц/га), господарствами населення — 158,2 тис. т (урожайність 130,8 ц/га).

Обсяги виробництва продукції тваринництва всіма категоріями господарств за останні тринадцять років досить відчутно скоротилися (на 62,3 %) і становили в 2003 році 886,7 млн. грн. Частка приватного сектору в загальних обсягах продукції виросла з 34,5 % у 1990 р. до 73,5 % у 2003 р., в той час як частка сільськогосподарських підприємств знизилась з 65,5 % до 26,5 %.

Питома вага господарств населення в загальному виробництві м'яса становила 66,9 %, у тому числі: яловичини — 56,1 %, свинини — 83,3 %, м'яса птиці — 88,9 %. Вони були єдиним джерелом виробництва кролячого м'яса.

За 2003 р. у всіх категоріях господарств було вироблено 64,1 тис. т м'яса (у забійній вазі), що на 66,1 % менше, ніж у 1990 р. та на 5,4 % більше 2002 р. Сільськогосподарськими підприємствами вироблено 20,3 тис. т м'яса (у забійній вазі), що на 85,5 % менше 1990 р. та на 7,4 % більше 2002 р. Фермерськими господарствами вироблено 284 т (у 2,25 рази більше, ніж у 2002 р.), що становить 0,44 % загальних обсягів виробництва.

Валове виробництво молока у 2003 р. становило 621,4 тис. т що на 50,5 % менше, ніж у 1990 р. та на 4,3 % менше 2002 р. Сільськогосподарськими підприємствами вироблено 161,5 тис. т. молока, що на 82,1 % менше 1990 р. та на 17 % менше 2002 р. Фермерськими господарствами вироблено 598 т (на 3,5 % менше, ніж у 2002 р.), що становить 0,096 % загальних обсягів виробництва. Виробництво молока у господарствах населення з кожним роком збільшується. Так, у 2003 р. його вироблено 459,9 тис. т, що більше, ніж у 1990 р., на 30,2 % і у 2002 р. — на 1,1%. Продуктивність корів у господарствах населення в 2003 р. становила 3196 кг (на 19,7 % більше, ніж у 1990 р. і на 3,2 % більше 2002 р.). Вона значно вища, ніж у сільськогосподарських підприємствах — 1829 кг (на 31,7 % менше, ніж у 1990 р. і на 4,1 % менше 2002 р.), — що зумовлено кращим доглядом за тваринами.

Частка корів у структурі великої рогатої худоби досить висока — 56,4 %, в тому числі по господарствах населення 90,5 %, що свідчить про більшу привабливість виробництва і наступної реалізації молока, ніж яловичини.

Виробництво яєць всіх видів у 2003 р. становило 364,2 млн. шт., що на 24,6 % менше, ніж у 1990 р. та на 3,2 % менше 2002 р. Сільськогосподарськими підприємствами вироблено 50,9 млн. шт., що на 65 % менше 1990 р. та на 20,1 % менше 2002 р. Фермерськими господарствами вироблено 4 тис. шт., що становить 0,001 % загальних обсягів виробництва. Виробництво яєць у господарствах населення на протязі 90-х років скорочувалося. Починаючи з 2000 р., ситуація змінилась на краще. У 2003 р. одержано яєць 313,3 млн. штук, що на 7,2 % більше рівня 2000 р. та на 17,3 % — рівня 1995 р., хоча обсягів 1990 р. не досягнуто (92,9 %). Це в значній мірі пояснюється зменшенням поголів'я птиці в господарствах населення внаслідок



різкого скорочення продажу молодняку сільськогосподарськими підприємствами. За 2003 р. ними продано населенню 1209,6 тис. голів птиці, що у 7,3 рази менше 1990 р.

Впродовж 2003 р. скоротилося поголів'я всіх видів худоби, а саме великої рогатої худоби на 14,8 %, корів — 8,2 %, свиней — 19,2 %, овець та кіз — 2,4 %, коней — 8 %.

Тракторний парк сільськогосподарських підприємств з кожним роком скорочується, тому для обробітку землі в господарствах населення стали розводити коней. Чисельність коней на початок 2004 р. становила 24,2 тис. голів, що у 22 рази більше, ніж в 1991 році.

За останні роки відбулись істотні зміни у співвідношенні чисельності поголів'я худоби в сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення. Питома вага останніх у загальному поголів'ї зростає з кожним роком, але тільки за рахунок різкого зниження показників по сільськогосподарських підприємствах. Станом на 1 січня 2004 р. у господарствах населення було зосереджено 39 % великої рогатої худоби, 62,6 % корів, 73,5 % свиней, 91,9 % овець та кіз, 72,2 % коней (на 1 січня 1991 р. відповідно, 10 %, 27,2 %, 29,8 %, 14,7 % та 2,4 %).

Водночас більше половини наявних господарств сільської місцевості не утримують велику рогату худобу, корів, свиней.

Одним з каналів надходження худоби в підсобні господарства є купівля її в сільськогосподарських підприємствах. У 2003 р. сільськогосподарські підприємства продали громадянам 31,8 тис. голів великої рогатої худоби, що на 17 % більше 2002 р. та у 1,5 рази — 1990 р., свиней — 75,5 тис. голів, або менше, відповідно, на 22 % та у 4,4 рази.

Утвердження багатоукладності в аграрному секторі економіки розширює можливості більш повного використання внутрішніх резервів галузі, її наявного потенціалу, сприяє створенню висококонкурентного ринку продовольчої продукції. Важливим завданням аграрної реформи на даному напрямку є створення правових та економічних умов для організації і практичної діяльності нових форм господарювання. Роль ринкової конкуренції зводиться до відбору найбільш життєздатних, технологічно і організаційно досконаліших, спроможних забезпечити найвагоміший економічний та соціальний ефект форм і систем господарювання, збалансування співвідношення між ними та оптимізації їх розмірів.

Недостатньо зваженим бачиться нами прагнення до штучного подрібнення існуючих господарських структур. Утворені в результаті такого поділу дрібні організаційно-господарські формування (декілька нових юридичних осіб або фермерських господарств) з примітивною технологічною базою, навіть за умови достатнього забезпечення дешевою робочою силою, принаймні найближчим часом не зможуть досягти належного економічного ефекту від своєї діяльності. Водночас виникає і посилюється проблема наявності в утворених структурах виробничих фондів — сільськогосподарської техніки, складських приміщень, тваринницьких комплексів тощо. Вважаємо за доцільне поєднання крупномасштабного агропромислового виробництва із функціонуванням дрібнотоварного сектору — особистого підсобного та фермерського господарства.

Штучне форсування процесу виділення фермерських господарств, без попереднього створення належних умов для цього, не дало і не може дати відчутних позитивних змін. Становлення фермерства, як повноцінної конкурентоспроможної форми господарювання, може бути ефективним при умові активної державної підтримки — фінансової, матеріально-технічної, науково-інформаційної, правової. Стратегія розвитку фермерства і посилення його ролі в регіональному АПК має спрямовуватись на формування високотоварних господарств зі спеціалізацією на виробництві зернових культур, цукрових буряків (в південній частині області), овочів, картоплі, молока та м'яса. Особливої уваги потребує розвиток тваринницької галузі. Зрозуміло, що найближчим часом, зважаючи на високу капіталоемність тваринництва і відсутність коштів у фермерів, розраховувати на належний розвиток напрямку не доводиться. В той же час



виробництво тваринницької продукції на невеликих фермах може бути поставлено на високоінтенсивну основу за умови сприяння регіональних органів управління.

Особливої уваги і підтримки з боку місцевих органів влади потребують особисті господарства населення, що неодноразово демонстрували здатність успішного функціонування за будь-якої економічної і політичної ситуації. Вирішуючи продовольчу проблему, вони виконують не лише економічну, але і важливу соціальну функцію. На нашу думку, і в подальшій перспективі цілком реально робити серйозну ставку на особисті господарства в плані забезпечення ними значної частки споживчого попиту на картоплю, овочі, ягоди, яйця, молоко та м'ясо. Однак, слід визнати, що подальше їх посилення при ручному способі виконання більшості технологічних операцій стає неможливим. Більш того, при умові автономного їх функціонування взагалі слід очікувати змін у структурі виробництва, зокрема істотного зниження частки тваринницької продукції та згортання виробничої діяльності в цілому. Не слід забувати і про поступове, але неухильне збільшення середнього віку сільських жителів області. Можливість розширеного розвитку особистих господарств у перспективі пов'язується з позитивним вирішенням питань організації закупівлі у селян виробленої продукції, забезпечення цієї категорії господарств засобами малої механізації, а також спеціальними кормами, високопродуктивним молодняком худоби і птиці та насіннєвим матеріалом. Не можна забувати і про посилення розвитку соціальної сфери.

Приділяючи належну увагу функціонуванню дрібних організаційно-господарських структур у регіональному АПК, не слід забувати про переваги великих сільськогосподарських підприємств: у них більші можливості щодо застосування прогресивних технологій, ефективного і раціонального використання трудових ресурсів, основних виробничих фондів, а також підвищення продуктивності праці і зниження собівартості виробництва продукції.

Пріоритетними напрямками виробничої діяльності великих сільськогосподарських підприємств мають стати, насамперед, відродження традиційних галузей спеціалізації Чернігівської області — зернового господарства, льонарства, цукрубуриякового виробництва, специфіка яких робить можливим їх ефективний розвиток лише на базі зазначених організаційних структур, розвиток тваринництва, товарного кормовиробництва з орієнтацією на максимально можливе задоволення власних потреб і потреб дрібнотоварного сектору у кормах, насінні та молодняку худоби і птиці, племінна і селекційна робота.

Подальші розвідки у даному напрямку доцільно спрямувати на розробку і впровадження дійових методів підтримки ефективно працюючих суб'єктів господарювання незалежно від форм власності, при цьому особливу увагу слід приділити особистим селянським господарствам та фермерському сектору. Великі сільськогосподарські підприємства теж потребують наукової підтримки.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою економічної теорії
Чернігівського державного інституту економіки і управління
(протокол № 1 від 28 січня 2005 року)*

